

*Вікторія Винник, асистент,
Тернопільський державний медичний університет
імені І.Я.Горбачевського*

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ МАСОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ В ПЕРІОД ПОСТМОДЕРНІЗМУ

У статті проаналізовано теоретичні моделі масової літератури у загальнокультурному контексті. Окреслено проблеми функціонування масової літератури в період постмодернізму, простежено її риси та особливості.

Ключові слова: масова література, масова культура, класична література, постмодернізм.

В статье проанализированы теоретические модели массовой литературы в общекультурном контексте. Определены проблемы функционирования массовой литературы в период постмодернизма, прослежены ее черты и особенности.

Ключевые слова: массовая литература, массовая культура, классическая литература, постмодернизм.

The article analyzes the theoretical models of mass literature in the general cultural context. The problems of mass literature in the period of postmodernism are outlined and its features and peculiarities are observed.

Keywords: popular literature, popular culture, classic literature, postmodernism.

Вступ. Масова література – явище складне та неоднорідне, із власною структурою та рівнями. У сучасній науці спостерігаємо різні, часто суперечливі підходи до вивчення феномена масової літератури, його місця в культурі загалом та національній культурі зокрема. Теоретичні дискусії та практичні дослідження насамперед пов'язані з проблемою співвідношення елітарних та неелітарних текстів, особливостей постмодерністських творів. Масова література не перестала бути об'єктом вивчення багатьох літературознавців, критиків, культурологів (Т. І. Гундорова, Ю. М. Лотман, К. З. Акопян, А. В. Захаров, С. Я. Кагарлицкая, Б. В. Дубин, Дж. Кавелті, Дж. Сторі, Д. Мак-Доналд та ін). Дослідники акцентують увагу передусім на дефінітивній структурі поняття масовості, концептуальних ознаках цього явища. Проте немає комплексного дослідження, присвяченого студіюванню масової літератури в період постмодернізму. Звідси й активізація дослідницького інтересу до вивчення феномену літературного маскульту.

Мета статті — окреслити сучасне сприйняття проблеми масової літератури в контексті художньої практики постмодерну. Дослідження культурного феномена масової літератури передбачає з'ясування значення терміну «масовий», адже «залежно від способу його використання можна запропонувати різні сфери дослідження й форми теоретичної дефініції...» [17, 14]. Для цього Уільямс пропонує чотири значення слова «масовий»: «те, що подобається великій кількості людей», «низький різновид культури», «культурні твори, свідомо мета створення яких — здобути схвалення народу», «культура (література), що її люди створюють для самих себе» [17, 20]. У першому випадку до уваги береться лише кількісний показник. Виходить, що масова культура за своєю суттю є комерційною, пасивною, орієнтованою на масове споживання. Із другого та третього визначень масова література розглядається низькосортною, не вартою уваги: чтиво для тих, хто не може зрозуміти і оцінити. Але існує чимало творів, які свого часу не були поціновані відповідно і лише з часом почали вважатися класикою, елітарним, високим мистецтвом. У різні культурні епохи один і той самий витвір мистецтва міг сприйматись по-різному, оскільки культура весь час перебуває в русі. Змінюється маркування творів, коли елітарні стають масовими і навпаки. Шедеври Рафаеля («Мадонна Конестабіле»), С. Ботічеллі («Народження Венери»), Л. да Вінчі («Мона Ліза») перетворились в «загальнокультурні фетиші» [6, 4]. Стиль Рабле колись вважався

низьким і позбавленим смаку, проте зараз його ставлять в один ряд поряд з Данте та Петраркою. «Енеїда» І. Котляревського пройшла свій шлях від народності до елітарності. Белетристика «Декамерона» з часом перетворилась на твір високого, класичного зразка. Інтелектуальні твори Джона-тана Світа згодом стали не тільки масовою, а ще й дитячою літературою. Стендаля сучасники серйозно не сприймали, а вже після смерті став визнаним майстром психологічно-соціальної прози («Червоне і Чорне»). Таким чином, текст залишається незмінним, варіюється лише ставлення до нього та його місце в культурній ланці. Високу літературу творить не один показник, і не завжди автор чи тираж твору. У більшості випадків авторитетним «рецензентом» виступає час. Останнє визначення свідчить про те, що масова культура є культурою народною і для народу, а отже, автентичною. Однак «залишаються нерозкритими питання: кого називати народом, і що сталося з комерційним характером такої літератури?» [17, 20].

Д. Мак - Доналд у відомому нарисі «Теорія масової культури» пише, що масова література є «паразитичною, що живиться коштом високої культури, але нічого не пропонує натомість». Його висновки є песимістичними: «нам поталанить, якщо масова культура просто не погіршиться, а про її поліпшення годі й думати» [16, 59]. Ж. - Ф. Ліотар, у свою чергу, упереджено ставиться до масової культури загалом, називаючи гроші єдиною її прикметною цінністю.

Найчастіше поняття «масова культура» визначається через ряд бінарних опозицій: висока – низька, елітарна – масова, хороша – погана і т. п. Дослідники протиставляють масову літературу іншим концептуальним категоріям. У більшості випадків вона трактується як щось негативне, маловартісне: «Масова або тривіальна література – широко тиражована, розважальна або дидактична белетристика, адаптована для розуміння пересічним читачем» [8, 18-19]. У «Лексиконі загального та порівняльного літературознавства» масова література визначається як «соціальний та естетичний феномен, який важко визначити за допомогою якогось одного критерію чи формули. Але можна виділити певну систему ознак та принципів» [7, 315-317]. Для усвідомлення специфіки масової літератури, її характерних рис замало лише її потрактування як чогось негативного. Однобічний підхід не може забезпечити цілісного аналізу досліджуваного об'єкта. На початку ХХ ст. під масовою культурою починають розуміти специфічний різновид культури, притаманний індустріальному та постіндустріальному суспільству, формування якого відбувається з кінця ХІХ ст. Історико-літературна концепція теоретиків ОПОЯЗу, зокрема Ю. Н. Тинянова, дала таке пояснення значення масової літератури: література має «старшу» і «молодшу» лінії розвитку. Старша завжди безплідна. Перемігши, вона прирікає себе на загибель, перетворюється на банальність, відходить до культурного фону епохи. Старша лінія втрачає естетичну значущість, а молодша, раніше переможена, підіймається вгору» [9, 824].

У монографії Дж. Кавелті заперечив звичне уявлення про те, що масова література є низькою формою чогось кращого. Він характеризував масову літературу як «формульну», де літературна формула – «комбінація, синтез ряду специфічних культурних штампів та більш універсальних оповідних форм та архетипів» [5, 40]. Формули створюються, на думку вченого, щоб допомогти людині втекти від реальності, розважитись. Ці читацькі запити задовольняються шляхом насичення творів різноманітними мотивами. Сам процес «виникнення, зміни формул – вид культурної еволюції проведений завдяки відбору аудиторією» [5, 40]. Дж. Кавелті підкреслив, що основу масової літератури становлять стійкі, «базові моделі» свідомості, властиві всім людям. За структурами «формульних творів» стоять «початкові інтенції», зрозумілі і привабливі для більшості населення. Такі загальні сюжетні схеми де, приміром, герой, який має виконати певну місію, розкрити таємницю чи секрет, не мають культурної прив'язки і їх використання – «один з базових способів вираження в масовій культурі» [5, 42]. Думка вченого про «формульну літературу» змушує переглянути традиційні уявлення про літературні «верхи та низи» і критично поставитися до традиційної протиставлення літератури «вершинної» та літератури «масової». Адже формальність є не просто особливістю популярної літератури, але й рисою мистецтва попередніх епох. Пізніше Ч. Мукерджи та М. Шадсон прийдуть до думки, що поняття «висока культура» не існувало завжди та всюди – високу культуру починають визначати поряд із масовою та на протигагу їй, коли культурні форми стають доступними масам, причому роблять це переважно з політичною метою» [13, 461].

Відмінність між масовою та немасовою літературами визначається також загальними уявленнями про літературу та художність у певному суспільстві. З цього приводу Ю. М. Лотман писав: «Як тільки ми виходимо за межі звичних нам уявлень і тієї культури, в якій ми виховані, кількість спірних випадків щодо того, що ж віднести до художньої літератури, починає загрозливо зростати. Факти рухомості межі, що відділяє художній текст від нехудожнього, численні. У цьому сенсі уявлення про літературу (логічно, а не історично) передре самій літературі» [10, 775]. Варто взяти

до уваги і той факт, що зразок, канон високої літератури створюється завдяки теорії літератури та діяльності критиків. Тобто існує «літературна картина», при дотриманні якої текст може розглядатись і зараховуватись до високої культури, чи навпаки. В. Б. Шкловський стверджує: «Витвір мистецтва сприймається на тлі і шляхом асоціювання з іншими витворами мистецтва. Форма витвору мистецтва визначається відношенням до інших, до нього наявних форм» [4, 542]. Відповідно в певному колективі ті чи інші культурні твори будуть вважатись повноцінними. За аналогічними критеріями цього ж суспільства існуватиме література, котра буде оцінюватись як «погана, низькосортна». А. І. Агеєв, у свою чергу, відзначає існування двох масових культур – «масова культура» та «масова антикультура», які різняться відношенням до художніх запитів та світовідчуття пересічних індивідів.

Плідну ідею для спроб розрізнення «високої та низької літератури» пропонує представник школи рецептивної естетики Г. Яусс. У його теорії виділено поняття «естетичної цінності» та «горизонту сподівань». Естетичну цінність він визначає як відстань від горизонту сподівань читача до конкретного твору мистецтва. Масовою літературою, за визначенням Г. Яусса, є твори, які повністю збігаються із горизонтом сподівань читача, тобто естетична цінність у творах відсутня. Натомість твори зі значною естетичною цінністю дуже сильно відрізняються від горизонту сподівань читача в конкретну епоху, тому вони переважно залишаються незрозумілими «поточному читачеві» і входять до канону суспільної класики (зрозумілої всім, а не лише фахівцям) зі значним запізненням. Це переважно твори модерні та авангардні (останні часто так ніколи і не входять до горизонту сподівань).

Відхід від традиційно негативного сприйняття масової культури викликав появу аксіологічної парадигми аналізу масової культури, яку репрезентує російський вчений А. Б. Гофман: «Масова та елітарна культура – це феномени, що перетинаються між собою, це взаємопроникливі елементи культури, які найчастіше не можуть існувати одне без іншого, а розрізняються лише оціночним ставленням до них сучасних дослідників» [3, 106].

Таким чином, в нових підходах та дослідженнях починаючи з середини ХХ ст. масова література розглядається як самостійне складне соціально-культурне утворення. В постмодерну добу спостерігається взаємодія, синтез «високого та низького», масового та елітарного: «Постмодернізм – це легкомисленне дитя кінця ХХ ст. – впустив нарешті масову культуру і змішав її з елітарною» [14, 245]. Відбувається трансформація масової культури. Виникає нелінійна, різноспрямована, антиєрархічна структура культури. Порушуються класичні норми творчості, виникає синтез жанрів, стилів, вільних та сміливих експериментів із шедеврами попередніх епох. У другій половині ХХ ст. постмодернізм приймає неелітарні тексти, поєднавши у творах стиль високої та масової літератур. Американський культуролог Ф. Джеймсон переконаний, що постмодернізм проводить руйнацію колишньої різниці між високою і маскультурою: «Зміна полягає в тому, що тексти та практики високої культури перемішалися з текстами і практиками маскультури до такої міри, що прокласти межу між високим мистецтвом і комерційними формами стає дедалі складніше» [17, 254]. Відбулося взаємопроникнення високих та низьких елементів культури, про які говорив А. Б. Гофман. Саме тому на сучасному етапі для дослідження феномену маскульту діалектичний підхід «біле – чорне» вже не є актуальним. Масова література, таким чином, має змогу не просто проникати у постмодерний соціокультурний простір, але й розчинятись в елітарній культурі, стаючи згодом її складовою частиною. У спробах осмислення проблеми масової літератури мають застосовуватись інші оцінки та підходи, адже говоримо про складне, багаторівневе явище культури. Застосування міждисциплінарних підходів, поєднуючи досягнення мистецтва, філологічних наук, психології, соціології дозволить виявити еволюцію художніх смаків, позалітературні фактори, які впливають на літературу: рівень економічного розвитку, суспільний устрій, історія, традиції, психологія окремих народів. «Якщо розглядати літературу не лише як комерційний чи ідеологічний продукт маніпуляції, але і як форму виразу колективних бажань та фантазій читацької більшості, – пише Б. Менцель, – то методи її дослідження мають вийти за традиційні дисциплінарні межі» [12, 397]. Незаперечним залишається факт, що маємо справу із динамічною концептуальною категорією яка перебуває на рівні історичного встановлення. Динамічна система, у свою чергу, не може бути повністю організованою та обмеженою. Мова йде про моделі побудови, притаманній високій літературі, які починають проникати та активно використовуватись масовою.

Виникає питання про міру художності масової літератури, адже вона належить до сфери художньої творчості, в якій діють механізми, закони та конкретні прийоми. Масова література виникає там, де є висока, використовуючи її традиції та закони. Межа між високим та низьким стає менш помітною. «Постмодернізм являє собою культурну течію, що вже не визначає різниці між високою та масовою культурою» [16, 32]. Більше того, такий погляд виглядає недоцільним,

враховуючи «нову сприйнятливність» (за С. Зонтаг і Л. Фідлером) постмодернізму, спрямовану на протест модерністської канонізації.

Продукти масової літератури, як і елітарної, можна відносити до різних жанрів: фентезі, наукова фантастика, любовний, пригодницький, кримінальний, готичний романи, політичний трилер, іронічний, шпигунський детективи. Жанрове різноманіття, змішування канонів пов'язане з естетикою постмодернізму. Формами симбіозу елітарного та масового в сучасному мистецтві можуть бути пародія, рімейк, а також жанри, які існують на межі видів мистецтв: аудіокниги, екранізації, комікси. Звичайно, можливі ухилення від літературних формул, гібридизація жанрів: фантастичний роман може вводити елементи детективу, у науково-фантастичному творі з'являється любовна інтрига і т. п. Проте такі відхилення трапляються рідко, адже кожна літературна формула володіє притаманним їй константним набором ознак. За такої ситуації можливе порушення сподівань читача. Кожен жанрово-тематичний різновид має свій стиль. Описи досі невідомих чарівних земель, їхніх жителів, історії притаманне фентезі, подорожі в часі чи міжпланетні, неймовірні винаходи – характерна риса науково-фантастичної літератури. Сюжети у творах масової літератури часто повторюються, що є ознакою міфу. Міфологізм також є рисою елітарної літератури: «Вся культура використовує не лише визначені уявлення, норми і цінності, але й на певні міфи, які й сама створює. Міф споживацького суспільства, створений мас культом, стає самостійною реальністю, в якій створюється міф про сучасну людину – його природу, сутність, інтенції» [1, 105]

Порівняно з елітарною, стиль та сюжет текстів масової літератури може бути спрощеним, але «їх структура має бути довершеною» [14, 97]. Важливим є цікавий, інтригуючий сюжет, який відповідає законам жанру і володіє притаманною повторюваною структурою. Повторюваність сюжетів, неочікуваних поворотів подій покликана задовольнити читацькі смаки, уже випробувані часом. «Сюжетна і стилістична фактура продуктів масової культури може бути примітивною з точки зору елітарної фундаментальної культури, – пише В. П. Руднев, – але вона не має бути погано зробленою, а навпаки, у своїй примітивності має бути довершеною – лише в цьому випадку їй забезпечений читацький та комерційний успіх» [14, 251]. Головним критерієм якості популярних творів вважається цікавість. Простий стиль письма одразу ж заманює читача у світ героїв, роблячи можливою втечу від реальності, ескейпізм. Приміром, багато людей перечитують розповіді про Шерлока Холмса, оскільки автору, А. К. Дойлю, вдалося майстерно створити картину минулої епохи. А неперевершена логіка розкриття злочинів зацікавлює читачів різних вікових категорій. У постмодерністських текстах засобами масової й елітарної літератур втілюється художня картина світу. Розгортається своєрідна гра, пародія на сучасність і одночасно її характеристика. І таке «подвійне кодування забезпечує цікавість до постмодерних творів» [16, 99]. Розвиток техніки, преси, здешевлення продукції книгодрукування, поява всесвітньої мережі Інтернет сприяють швидкому доступу до тих чи інших текстів.

Поетика масової літератури передбачлива, оскільки автори орієнтують на смаки публіки, використовуючи усталені сюжетні схеми, які повторюються, кліше. Від твору до твору в рамках одного жанру можуть змінюватися зовнішність, характер персонажів, їхня кількість, функції, час, місце дії, елементи сюжету та їхня послідовність. Персонажі таких творів, як правило, сильні та сміливі люди, досвідчені детективи, які протистоять небезпеці, чи навіть закохані. Варто підкреслити відсутність психологічних характеристик. У зображенні персонажів домінує схематизм.

В. П. Руднев одним із різновидів масової літератури вважає культові тексти, які укорінилися в масову свідомість і породили в ній інтертексти. Сучасні письменники використовують інтертекстуальні зв'язки з класичними творами. Так, дуже популярними стають різні види інтертекстуальності: свідомого звернення до класичних текстів різних періодів, які так чи інакше цитуються, пародіюються, переосмислюються в літературі постмодернізму. Однак постмодерністська інтертекстуальність – явище принципово іншого характеру. Насамперед, вона передбачає цитування найрізноманітніших джерел, має принципово міжкультурний характер. Приміром, постать видатного філософа античності Платона стала ключовою у біографічному дискурсі сучасного британського письменника Пітера Акройда («Записки Платона»). У текстах сучасної масової культури поєднуються елементи елітарної літератури (міфологізм, психоаналіз, інтертекстуальність) та основні риси традиційної масової літератури (присутність героя та антигероя, стереотипність, схематизм, хеппінг та ін.).

Висновки. Підсумовуючи все сказане про масову літературу, можна окреслити такі основні її характеристики: комерційний характер, що має розрахунок на масове споживання; швидкодоступність; цікавість; зрозумілість; впізнаваність літературного матеріалу; власний набір жанрів; змішування дискурсів; зосередженість уваги на структурі та композиції тексту; динамічний сю-

жет; ескейпізм (відволікає від дійсності та розважає); використання стильових кліше; оживлення стереотипів за допомогою художніх прийомів; подвійне кодування (одночасне звернення до мас та мислячої меншості); стилізація; увага зосереджена не на естетичних проблемах, а на зображенні людських стосунків.

Характерною для сучасної масової літератури є ситуацію з щасливою кінцівкою. На думку В. І. Самохвалової, «не можна відмовляти масовій літературі у естетичних цінностях» [15, 188], оскільки хеппінг виправдовує очікування та сподівання читачів. Ця функція реалізується у фольклорних творах також. Приміром, поганий кінець у казці є свідченням того, що вона мусить мати продовження. Звичайно, читач може очікувати на нещасливе закінчення, і тому хеппінг стає справжньою несподіванкою. У цьому випадку щаслива кінцівка виконує компенсаторну функцію.

Суворі регламентація поетики масової літератури проявляється в існуванні жанрово-тематичних канонів: визначена сюжетна схема, загальна тематика, стандартний набір персонажів, готові ідеї, емоції, настрої, які разом створюють «звичні естетичні шаблони» [11, 6]. За визначенням Б. В. Томашевського, популярна література використовує «канонічні художні прийоми», запозичені з високої літератури.

У результаті проведеного дослідження ми прийшли до висновку, що для творів масової літератури постмодерного періоду притаманні своєрідні жанрові різновиди, які часто є симбіозом тих чи інших жанрових ознак, широкий спектр тематики, канонічні художні прийоми, стилізація, інтертекстуальність. Масова література у певній мірі є формульною, використовує поетику класичної літератури. У випадку взаємопроникнення та протиставлення масового й елітарного можуть народжуватись високохудожні культурні твори. Це ще раз доводить, що проблема дефініції, а з іншого боку, взаємодії масової та елітарної культури набуває особливої актуальності. Постмодернізм піддає критиці багато думок стосовно тих чи інших культурних цінностей. Очевидним є те, що феномен масової літератури потребує подальшого дослідження із застосуванням міждисциплінарних та загальних культурологічних підходів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акопян К. Массовая культура и массовое искусство «за» и «против» / Акопян К., Захаров А., Кагарлицкая С. – М. : Гуманитарий, 2003. – 511 с.
2. Гундорова Т. Кітч і Література. Травестії / Т. Гундорова. – К. : Факт, 2008. – 284 с.
3. Гофман А. Б. Дилеммы подлинные и мнимые, или о культуре массовой и немассовой / А. Б. Гофман // Социс. – 1990. – № 8. – С.106–111.
4. Эйхенбаум Б. Теория «формального метода» / Б. Эйхенбаум // Эстетическое самосознание русской культуры. 20-е годы XX века. – М. : РГГУ, 2003. – С. 537 – 542.
5. Кавелти Дж. Г. Изучение литературных формул [Электронный ресурс] / Дж. Г. Кавелти ; перевод с англ. Е. М. Лазаревой // Новое литературное обозрение. – 1996. – № 22. – С. 33–64. Режим доступа к журн.: <http://literra.websib.ru/volsky/text.htm?240>
6. Крюков Д. В. О формах симбиоза элитарного и массового в современном искусстве: автореф. дис. на соискание наук. ступени канд. филол. наук: спец. 09.00.04 «Эстетика» / Д. В. Крюков. – М., 2005. – 148 с.
7. Лексикон загального та порівняльного літературознавства / [ред. А. Волков]. – Чернівці : Золоті Лаври, 2001. – 636 с.
8. Літературознавча енциклопедія: у 2-х т. Т. 1. А (аба) - Л (лямент) / [упоряд. Ю. І. Ковалів]. – К.: Вид. центр «Акад», 2007. – 608 с.
9. Лотман Ю. М. Массовая литература как историко - культурная проблема // Ю. М. Лотман О русской литературе. – СПб. : Искусство - СПб, 1997. – С. 817–836.
10. Лотман Ю. М. О содержании и структуре понятия «художественная литература» // Лотман Ю. М. О русской литературе. – СПб. : Искусство - СПб, 1997. – С. 774–788.
11. Мельников Н. Г. Массовая литература [Электронный ресурс] / Н. Г. Мельников. Режим доступа: <http://eressea.ru/tavern7/019-0006.shtml>
12. Менцель Б. Что такое популярная литература / Б. Менцель // Новое литературное обозрение. – 1999. – № 40 (6). – С. 391–407.
13. Мукерджи Ч. Новый взгляд на популярную культуру / Ч. Мукерджи, М. Шадсон // Массовая культура и массовое искусство: «за и против». – М., 2003. – 511 с.
14. Руднев В. П. Словарь культуры XX века. – М.: Аграф, 1997. – 384 с.
15. Самохвалова В. И. Массовый человек как герой и потребитель масскульты / В. И. Самохвалова // Массовая культура и массовое искусство: «за и против». – М., 2003. – С. 182–196.
16. Скокова Т. А. Специфика массовой литературы в эпоху постмодернизма / Т. А. Скокова // Вестник ВГУ. – 2009. – № 2 – С. 95–100.
17. Сторі Дж. Теорія культури та масова культура. Вступний курс / Дж. Сторі; пер. з англ. С. Савченка. – К. : Акта, 2005. – 360 с.